

---

STUDIA NAUK TEOLOGICZNYCH  
TOM 11 (2016)

---

MARIA PIECHOCKA-KŁOS

PÓŻNORZYMSKIE USTAWODAWSTWO PAŃSTWOWE  
PRZECIWI ŻYDOM (IV–V WIEKU).  
EGZEMPLIFIKACJA NA PODSTAWIE OGRANICZEŃ  
PRAW OBYWATELSKICH

Na mocy Edyktu mediolańskiego<sup>1</sup>, popisanego w 313 roku przez Konstantyna i Licyniusza, chrześcijaństwo i jego wyznawcy uzyskali prawa na równi z innymi religiami rzymskimi. Dokument ten nie tylko równouprawnił religię chrześcijańską i zakończył prześladowania jej wyznawców, ale miał ogromny wpływ na proces zmiany religijnego oblicza dawnego Imperium Romanum. Zatem w praktyce rok 313 można uznać za oficjalną datę rozpoczęcia stopniowej chrystianizacji cesarstwa. Nadanie nowej i – co najważniejsze – monoteistycznej religii rzymskiej ochrony prawnej w efekcie w następnych latach pociągnęło różnego rodzaju restrykcje wobec innych religii i ich wyznawców<sup>2</sup>. Ponadto chrześcijańscy władcy, określając się tytułem *dominus ac deus*, prawnie wystąpili przeciwko niechrześcijanom, tj. m.in. poganom, heretykom, apostatom oraz Żydom<sup>3</sup>. Zmiana polityki religijnej państwa stała się faktem. Należy jednak pamiętać, że pomimo ogłoszenia przez Teodozjusza w latach 380 i 392 edyktów o zwierzchnictwie religii chrześcijańskiej, „judaizm nie wychodzi z tej walki do końca przegrany, a więc nie staje się *religio illicita*”<sup>4</sup>.

Odrębną grupę ustaw o charakterze religijnym ogłoszonych przez rzymskich cesarzy chrześcijańskich w okresie późnego cesarstwa stanowią ustawy ograniczające prawa Żydów. Cesarze w tym czasie ustawowo zakazali tej grupie wyznaniowej nie tylko prozelityzmu i obrzezania, ale także wydali cały szereg ustaw noszących znamiona ograniczeń korzystania z pełni praw obywatelskich<sup>5</sup> z zakresu nie tylko

---

<sup>1</sup> Tekst Edyktu mediolańskiego w: Laktancjusz, *Jak umierali prześladowcy*, w: *Pisma wybrane*, tłum. J. Czuj, Poznań: Fiszer i Majewski Księgarnia Uniwersytecka 1933, s. 73-75. Zob. także J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa: Liber 2005, s. 176-177.

<sup>2</sup> Więcej na temat skutków Edyktu mediolańskiego w: J. Iluk, *Chrześcijańska i żydowska politeja w późnorzymskim państwie (IV–V wiek)*, „Słupskie Studia Historyczne” 12 (2006), s. 13nn.

<sup>3</sup> M. Piechocka-Kłós, *Prawodawstwo cesarskie i kościelne wobec kultu pogańskiego w IV–VI wieku*, Olsztyn: Studio Poligrafii Komputerowej „SQL” s.c. 2010, s. 14.

<sup>4</sup> Cyt. za: J. Iluk, *Chrześcijańska i żydowska politeja*, s. 9.

<sup>5</sup> Z tym hasłem należy kojarzyć zamiar pozbawienia niektórych obywateli prawa do pełnego korzystania z przysługujących im przywilejów, którymi się cieszyli z tytułu posiadanego przez nich obywatelstwa.

praw cywilnych, ale i publicznych, jakie Żydzi jako obywatele rzymscy posiadali. Tak więc ustawodawcy zakazali wyznawcom judaizmu zawierania małżeństw mieszanych oraz nabywania niewolników chrześcijan. Poważnym ograniczeniem uległy również kwestie zdolności sporządzania przez nich ważnych testamentów. Ponadto Żydzi nie mogli bez przeszkód i bez specjalnego pozwolenia budować nowych synagog ani remontować już istniejących. Z kolei począwszy od V wieku, ustawodawstwo cesarskie w znacznym stopniu ograniczało prawa publiczne wyznawców judaizmu, ustawowo zakazując im sprawowania niektórych urzędów. Analizując ustawy traktujące powyższe kwestie, nie należy zapominać, że w IV i V wieku po Chr., oprócz aktów, które dość poważnie ograniczały swobody obywatelskie wyznawców judaizmu, a w konsekwencji mogły dać początek późniejszej społecznej separacji Żydów, z kancelarii cesarskich wychodziły też rozporządzenia dające ochronę religii żydowskiej i jej instytucjom<sup>6</sup>. Do tych dokumentów należy zaliczyć np. ustawy formułujące polecenia i nakazy ochrony obiektów kultu żydowskiego, miejsc zamieszkania Żydów, prawa do świętowania szabat czy ochronę żydowskich kapłanów<sup>7</sup>.

Zasadniczym celem publikacji jest przedstawienie ustawodawstwa, ogłoszonego przez rzymskich cesarzy chrześcijańskich w IV–V wieku po Chr., wobec Żydów w zakresie, przytoczonych powyżej, przepisów ograniczających lub pozabawiających wyznawców judaizmu niektórych praw cywilnych i publicznych. W opracowaniu pominięto ustawy zabraniające prozelityzmu oraz obrzezania, ponieważ tym zagadnieniom poświęcono osobny artykuł<sup>8</sup>. Omówione w publikacji rozporządzenia wydano w latach 339–438. Założono więc, że w opracowaniu zostaną umieszczone ustawy zawarte głównie w ogłoszonym w 438 roku Kodeksie Teodozjańskim<sup>9</sup>.

Należy podkreślić, że podjęty w niniejszej publikacji temat doczekał się już licznych opracowań m.in. w kontekście ustawodawstwa karnego rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych wobec Żydów<sup>10</sup>. Mimo to z uwagi

<sup>6</sup> Zob. J. Iluk, *Chrześcijańska i żydowska politeja*, s. 21, 24, 26–28.

<sup>7</sup> Tamże.

<sup>8</sup> Szerzej na ten temat: M. Piechocka-Kłos, *Zakaz prozelityzmu i obrzezania w prawodawstwie cesarskim wobec Żydów w IV–V wieku*, w: J. Guzowski (red.), *Christo et Ecclesiae Patriae et Scientiae. 15-lecie Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, Olsztyn: Wydział Teologii UWM 2015, s. 75–82.

<sup>9</sup> Informacje na temat Kodeksu Teodozjańskiego w: J. Gaudemet, *La formation du droit séculier et du droit de l'Église aux IV et V siècles*, Paris: Sirey 1979, s. 44–68; J. Matthews, *The Making of the Text*, w: J. Harries, J. Wood (eds.), *The Theodosian Code*, New York: Yale University Press 1993, s. 19–44; B. Sirks, *The Sources of the Code*, w: J. Harries, J. Wood (eds.), *The Theodosian Code*, s. 45–67; T. Honoré, *The Making of the Theodosian Code*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschicht” 103 (1986), s. 133–222; P. Świącicka, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa: Wolters Kluwer 2011, s. 48.

<sup>10</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin: Wydawnictwo KUL 1990, s. 52–53, 175–201.

choćby na niezwykle ciekawy oraz obszerny materiał badawczy, publikowane wcześniej w literaturze naukowej zagadnienia traktujące kwestię Żydów w starożytnym Rzymie zostały ponownie przywołane. W opracowaniu zawarto także oryginalne teksty rozporządzeń cesarskich względem wyznawców judaizmu<sup>11</sup> oraz analizę tych dokumentów<sup>12</sup>.

W Kodeksie Teodozjańskim ustawy wydane przeciwko Żydom zgromadzono głównie pod dwoma tytułami, tj. w *De Iudaeis, caelicolis et Samaritanis*<sup>13</sup> oraz *Ne christianum mancipium Iudaeus habeat*<sup>14</sup>. Z treści ogłoszonych rozporządzeń zamieszczonych we wspomnianym zbiorze wynika, że ustawodawca określał wyznawców judaizmu terminem *Iudaeus* lub *Iudaei*<sup>15</sup>. Z kolei w kontekście religii żydowskiej<sup>16</sup> prawodawca posługuje się ogólnymi określeniami typu: *religio*<sup>17</sup>, *superstitio*<sup>18</sup>, *lex*<sup>19</sup>, *cultus*<sup>20</sup>, *secta*<sup>21</sup>, *corpus*<sup>22</sup>, *ritus*<sup>23</sup>. Pojawiają się także określenia o nachyleniu bardziej pejoratywnym, np. *nefanda superstitio*<sup>24</sup>, *perversa doctrina*<sup>25</sup> czy *Iudaica perversitas*<sup>26</sup>. W cesarskich aktach prawnych czytamy także, że nawet

<sup>11</sup> Oryginalne teksty rozporządzeń wykorzystanych w opracowaniu za: Th. Mommsen, P. Krüger (hrsg.), *Codex Theodosianus*, Berlin 1905; P. Krüger (ed.), *Codex Iustinianus*, w: *Corpus Iuris Cicilis*, Vol. 2, Berlin: Weidmann 1963; P.M. Meyer (hrsg.), *Novellae Theodosiani II*, w: *Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, Berlin: Berolini 1905; Th. Mommsen (hrsg.), *Constitutiones Sirmondianae*, w: *Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, Berlin 1905.

<sup>12</sup> Wybrane źródła i wnioski z zakresu prawodawstwa cesarskiego wobec Żydów w tej publikacji głównie za A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 175-176, 184-201. Wątek różnego rodzaju ograniczeń nakładanych na Żydów przez rzymskich cesarzy chrześcijańskich w badanym okresie podejmują m.in. także: J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain*, Vol. 1, Paris: P. Geuthner 1914; A. Cameron, *Późne cesarstwo rzymskie*, tłum. M. Kwiecień, Warszawa: PWN 1993, s. 93-94; P. Johnson, *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków: Platan 2000, s. 168-169; J. Iluk, *Chrześcijańska i żydowska politeja*, s. 9-31; R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” 2010, s. 96-98; Th.R. Martin, *Starożytny Rzym od Romulusa do Justyniana*, tłum. M. Fafiński, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2012, s. 257-258.

<sup>13</sup> *C. Th.* 16,8.

<sup>14</sup> *C. Th.* 16,9.

<sup>15</sup> Zob. np. *C. Th.* 16,8,1; 2; 3; 5. Na temat także: J. Juster, *Les Juifs*, s. 172; A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 175.

<sup>16</sup> Określenia religii żydowskiej podano za: A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 175-176.

<sup>17</sup> *C. Th.* 16,8,8; 10; 13; 20; 23.

<sup>18</sup> *C. Th.* 16,8,8; 24; 26; 28.

<sup>19</sup> *C. Th.* 16,8,8; 13; zob. także *C. J.* 1,9,7.

<sup>20</sup> *C. Th.* 16,8,26.

<sup>21</sup> *C. Th.* 16,8,1; 2; 8; 9; 16,9,4.

<sup>22</sup> *C. Th.* 13,5,18.

<sup>23</sup> *C. Th.* 16,7,3.

<sup>24</sup> *C. Th.* 16,9,4; 16,8,1.

<sup>25</sup> *Nov. Theod.* 3,5.

<sup>26</sup> *C. Th.* 16,8, 19; 24.

sam kontakt z Żydami, którzy są nieprzyjaciółmi władzy i ustaw rzymskich<sup>27</sup>, plami innych ludzi<sup>28</sup>, ponieważ znieważają oni wiarę chrześcijańską<sup>29</sup>, zaś ich imię należy określić jako straszne, sprośne i odrażające<sup>30</sup>.

Pierwszą z dwóch zawartych w Kodeksie Teodozjańskim ustaw zakazujących zawierania małżeństw mieszanych wydał w 339 roku cesarz Konstancjusz<sup>31</sup>. Ustawodawca zakazał pod groźbą kary śmierci zawierania związku małżeńskiego Żydowi z chrześcijanką, definiując to małżeństwo jako *turpis consortium*. Przypuszcza się, że kara śmierci mogła być orzekana w stosunku do obu stron lub tylko w stosunku do męża Żyda<sup>32</sup>. Ponadto na mocy tej ustawy rozwiązaniu ulegały wcześniej zawarte związki małżeńskie, o ile były zawarte pomiędzy wyznawcą judaizmu a chrześcijanką, która należała do dworu cesarskiego<sup>33</sup>. Ustawa Konstancjusza z 339 roku nie przewidywała kary w przypadku, kiedy to małżeństwo mieszane zawierała Żydówka z chrześcijaninem, co pozwala przypuszczać, że taki rodzaj związku był prawnie dozwolony<sup>34</sup>. Całkowity zakaz zawierania związku małżeńskiego pomiędzy Żydówką a chrześcijaninem oraz pomiędzy Żydem a chrześcijanką ogłosił dopiero w 388 roku cesarz Teodozjusz<sup>35</sup>. Zgodnie z rozporządzeniem cesarza mieszane związki małżeńskie judeo-chrześcijańskie były zakazane, a ich zawieranie obwarowano takimi samymi sankcjami karnymi jak w przypadku przestępstwa *adulterium*<sup>36</sup>, za którego popełnienie groziła nawet kara śmierci<sup>37</sup>. Treść rozporzą-

<sup>27</sup> *Nov. Teod.* 3,2: „supernae maiestati et Romanis legibus inimici”.

<sup>28</sup> *C. Th.* 16,7,3: „Iudaicis semet polluere contagiis”; *C. Th.* 16,9,4: „nec volentes caeno propriae sectae confundat”; *C. Th.* 16,8,9: „incredulitate Iudaica polluat”.

<sup>29</sup> *Nov. Teod.* 3,2: „insultantes fidei nostrae”.

<sup>30</sup> *C. Th.* 16,8,19: „foedum [...] taetrumque Iudaeorum nomen”.

<sup>31</sup> *C. Th.* 16,8,6 (339): „Imp. Constantius a. ad Evagrium. Post alia: quod ad mulieres pertinet, quas Iudaei in turpitudinis suae duxere consortium in gynaeceo nostro ante versatas, placet easdem restitui gynaeceo idque in reliquum observari, ne Christianas mulieres suis iungant flagitiis vel, si hoc fecerint, capitali periculo subiugentur”.

<sup>32</sup> Dyskusja naukowa na temat: J. Juster, *Les Juifs*, s. 47. Zob. także A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 185, przyp. 2.

<sup>33</sup> O ustawie por.: J. Iluk, *Chrześcijańska i żydowska politeja*, s. 16; K.D. Reichardt, *Die Judengesetzgebung im Codex Theodosianus*, „Kairos” 20 (1978), s. 16-39.

<sup>34</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 185.

<sup>35</sup> *C. Th.* 3,7,2 (388): „Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius aaa. Cynegio pf. p. Ne quis Christianam mulierem in matrimonium Iudaeus accipiat, neque Iudaeae Christianus coniugium sortiatur. Nam si quis aliquid huiusmodi admiserit, adulterii vicem commissi huius crimen obtinebit, libertate in accusandum publicis quoque vocibus relaxata”.

<sup>36</sup> O przestępstwie cudzołóstwa w pojęciu prawa rzymskiego mówiono, kiedy mężatka nie dotrzymała wierności mężowi albo mężczyzna pozbawił kobietę dziewictwa lub był współnikiem zdrady małżeńskiej innej kobiety. Takie okoliczności popełnienia przestępstwa ustawodawca definiował jako *adulterium* (cudzołóstwo), w przeciwieństwie do określenia *stuprum* – pod tym pojęciem rozumiano nieprzyzwoite stosunki utrzymywane z niezamężną kobietą lub między mężczyznami. W okresach królewskim i republikańskim cudzołóstwo nie było ścigane przez państwo jako przestępstwo, a winni *adulterium* podlegali jurysdykcji sądów domowych i mogli być ukarani poprzez zemstę rodzinną. Jako przestępstwo w pojęciu prawa rzymskiego zdefiniowało je ustawodawstwo Sulli, a później ustawa

dzenia Teodozjusza z 388 roku, zakazującego związków pomiędzy wyznawcami chrześcijaństwa i judaizmu, ponownie przywołano w Kodeksie Justyniańskim<sup>38</sup>, co oznacza, że zawieranie takich małżeństw również w czasach Justyniana było nadal karane jako *adulterium*<sup>39</sup>. W ustawodawstwie rzymskim ogłoszonym przez cesarzy chrześcijańskich nie znajdują się rozporządzenia zakazujące małżeństw mieszanych pomiędzy Żydami a np. wyznawcami starej religii rzymskiej, co może oznaczać, że zawieranie takich związków było zupełnie legalne z punktu widzenia prawa<sup>40</sup>.

Dotkliwym ograniczeniem praw Żydów, nałożonym przez pierwszych cesarzy chrześcijańskich na wyznawców judaizmu, był zakaz swobodnego nabywania własności, zwłaszcza niewolników chrześcijan. Uważa się, że pierwszą taką ustawę ogłosił prawdopodobnie cesarz Konstantyn. Niestety, nie znamy daty wydania ani integralnej treści tego rozporządzenia<sup>41</sup>. Jednak zdaje się, że właśnie tę ustawę Konstantyna wspomina Teodozjusz II, w którego rozporządzeniu wydanym w Konstantynopolu w 415<sup>42</sup> roku czytamy, że zgodnie z ustawą Konstantyna niewolnik chrześcijanin mógł być skonfiskowany na rzecz Kościoła. Informacja ta jest sprzeczna z przekazem Euzebiusza<sup>43</sup>, u którego czytamy, jakoby niewolnicy chrześcijanie będący własnością Żydów odzyskiwali wolność<sup>44</sup>.

Zakaz nabywania niewolników nałożył na Żydów także cesarz Konstancjusz w 339 roku. Ustawa ta zabraniała nabywania nie tylko niewolników chrześcijan, ale i pogan pod groźbą ich konfiskaty. O ile ktoś, będąc Żydem, nie zastosowałby

---

*lex Iulia de adulteriis coercendis*. Zaostrzenie kar za to przestępstwo nastąpiło w okresie cesarstwa rządzonego przez pierwszych chrześcijańskich cesarzy, począwszy już od Konstantyna. Wówczas za *adulterium* mogła być orzeczona nawet kara śmierci. Szerzej na temat: A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 186, przyp. 1; A.R. Jurewicz, R. Sajkowski, B. Sitek, J. Szczerbowski, A. Świętoń, *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM 2011, s. 225-229. Zob. także Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig: Leipzig, Duncker & Humblot 1899, s. 694n.

<sup>37</sup> Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, s. 699; A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 186-187. Zob. także. P. Johnson, *Historia Żydów*, s. 169.

<sup>38</sup> C. Th. 16,7,2; por. C. J. 1,9,6.

<sup>39</sup> W prawie rzymskim w okresie przedjustyniańskim zarówno kobieta będąca głównym sprawcą cudzołóstwa, jak i mężczyzna pozostający jej współnikiem w przestępstwie mogli zostać ukarani taką samą karą. Na mocy wydanej przez Justyniana *Nov. 117,8* oraz *Nov. 134,10* wobec mężczyzny będącego współnikiem cudzołóstwa jak dotąd powinna być orzekana kara główna. Z kolei kobieta winna *adulterium* z rozkazu cesarza mogła zostać zamknięta w klasztorze, co z pewnością było trudne w przypadku małżeństw mieszanych, w których kobieta była Żydówką. A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne rzymskich*, s. 187, przyp. 1; Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, s. 698-699.

<sup>40</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 187.

<sup>41</sup> Tamże, s. 188-189.

<sup>42</sup> C. Th. 16,8,22 (415): „Idem aa. Aureliano praefecto praetorio II. [...] Mancipia quoque Christianae sanctitatis si qua apud se retinet, secundum Constantinianam legem ecclesiae mancipientur”.

<sup>43</sup> Euzebiusz z Cezarei, *Żywot Konstantyna* 4,27, tłum. T. Wnętrzak, Kraków: WAM 2007.

<sup>44</sup> Dyskusja naukowa na temat owej rozbieżności: J. Gaudemet, *La législation religieuse de Constantin*, „Revue d'histoire de l'Eglise de France” 34 (1947), s. 57-58, J. Juster, *Les Juifs*, Vol. 2, s. 72. Zob. także A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 188-189, przyp. 3.

się do rozporządzenia i nabyłby niewolnika, zgodnie z prawem trafił go na rzecz skarbu państwa<sup>45</sup>.

Konfiskatę niewolnika przewidywała także ustawa ogłoszona w 384 roku w Konstantynopolu przez Teodozjusza I. Zgodnie z tą ustawą Żydzi zachowywali prawo do posiadania niewolników chrześcijan, o ile prawa do ich własności posiadali przed wydaniem tego rozporządzenia. Jednakże – zgodnie z tym cesarskim rozporządzeniem – każdy chrześcijanin miał prawo wykupu wspomnianych niewolników także w przypadku, kiedy ci wcześniej przyjęliby judaizm<sup>46</sup>.

Prawdopodobnie zarówno ustawa z 384, jak i ta z 415 roku obowiązywały zapewne tylko na terenie wschodniej części cesarstwa<sup>47</sup>. W 415 roku w Rawennie cesarz Honoriusz, również wspominając ustawę Konstantyna, ogłosił rozporządzenie obowiązujące w zachodniej części imperium, w którym – łagodząc przepisy istniejące dotąd w tej kwestii – zezwolił na posiadanie i nabywanie wyznawcom judaizmu niewolników chrześcijan, o ile zapewnią im prawo do wyznawania własnej religii<sup>48</sup>. Można przyjąć, że mocą tego rozporządzenia cesarz odwołał wcześniejsze ograniczenia nałożone na wyznawców judaizmu w tej kwestii<sup>49</sup>. W ślad za Honoriuszem poszedł także Teodozjusz II, który w ustawie z 417 roku dla wschodniej części cesarstwa również nieco zmodyfikował i złagodził wydane wcześniej przepisy w tej sprawie. Z rozkazu cesarza Żydom wolno było posiadać niewolników wyznających chrześcijaństwo, jednak musiały być zachowane ściśle określone przez ustawodawcę zasady ich nabycia. Teodozjusz II zabronił Żydom nabywania niewolników chrześcijan poprzez kontrakt kupna i donacji pod sankcją, w razie złamania zakazu, uzyskania przez nich wolności<sup>50</sup>. Jednak wolno im było nabyć niewolnika wyznania chrześcijańskiego poprzez dziedziczenie lub na podstawie fideikomisu<sup>51</sup>. Warunkiem ich posiadania było jednakże odstępstwo od ich

<sup>45</sup> C. Th. 16,9,2 (339): „Imp. Constantius a. ad Evagrium. Si aliquis Iudaeorum mancipium sectae alterius seu nationis crediderit comparandum, mancipium fisco protinus vindicetur: si vero emptum circumciderit, non solum mancipii damno multetur, verum etiam capitali sententia puniatur. [...]”.

<sup>46</sup> C. Th. 3,1,5 (384): „Idem aaa. Cynegio pf. p. Ne quis omnino Iudaeorum Christianum comparet servum neve ex Christiano Iudaicis sacramentis attaminet. Quod si factum publica indago compererit, et servi abstrahi debent, et tales domini congruae atque aptae facinori poenae subiaceant: addito eo, ut, si qui apud Iudaeos vel adhuc Christiani servi vel ex Christianis Iudaei reperti fuerint, soluto per Christianos competenti pretio ab indigna servitute redimantur”.

<sup>47</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 189-190. Zob. także J. Juster, *Les Juifs*, Vol. 2, s. 73.

<sup>48</sup> C. Th. 16,9,3 (415): „Imp. Honorius et Theodosius aa. Annati Didascalo et maioribus Iudaeorum. Absque calumnia praecipimus Iudaeis dominis habere servos Christianos hac dumtaxat condicione permissa, ut propriam religionem eos servare permittant. Ideoque Iudices provinciarum fide publicationis inspecta eorum insolentiam noverint reprimendam, qui tempestivis precibus insimulandos esse duxerint, omnesque subreptiones fraudulenter elicidas vel eliciendas vacuandas esse censemus. Si quis contra fecerit, velut in sacrilegum ultio proferatur”. O ustawie także J. Iluk, *Chrześcijańska i żydowska politeja*, s. 26.

<sup>49</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 191.

<sup>50</sup> Tamże, s. 191.

<sup>51</sup> Na temat fideikomisu zob. P. Świącicka, *Rzymskie prawo prywatne*, s. 199-201.

nawrócenia na religię wyznawaną przez właściciela, a więc swoboda w zakresie wyznania. Winny złamania tego przepisu mógł zostać ukarany śmiercią i konfiskatą majątku<sup>52</sup>.

Powyższe rozporządzenie częściowo zostało potwierdzone w ustawie z 423 roku, kiedy to cesarz powtórzył zakaz nabycia niewolnika chrześcijanina poprzez kontrakt kupno, jednakże znacznie zwiększył sankcje karne w przypadku złamania tego prawa. Oprócz nabycia przez niewolnika wolności, ustawodawca nakładał na żydowskiego właściciela dodatkową karę, której wysokości ustawa nie precyzowała<sup>53</sup>. Ponadto ustawa z 423 roku, z chwilą promulgowania Kodeksu Teodozjańskiego na Zachodzie, zaczęła obowiązywać na terenie obu części cesarstwa<sup>54</sup>. Ustawodawstwo w kwestii nabywania niewolników chrześcijan przez wyznawców judaizmu uległo zdecydowanym obostrzeniom za panowania cesarza Justyniana, który całkowicie zakazał Żydom nabywania ich w jakikolwiek sposób<sup>55</sup>.

Zmianę statusu wyznawców judaizmu w Cesarstwie Rzymskim pociągnęły za sobą także rozporządzenia ograniczające w niektórych kwestiach prawną możliwość sporządzania ważnego testamentu. Zmiany w tym kierunku przyniosła ustawa ogłoszona w 426 roku przez Walentyniana III. Cesarz na mocy prawa ograniczył zdolność sporządzania ważnego testamentu w przypadku tych Żydów, których spadkobiercami były osoby będące chrześcijanami<sup>56</sup>. Rozporządzenie to unieważniało testament sporządzony przez wyznawcę judaizmu, jeśli pominąłby on w tym dokumencie zstępnych, którzy przeszliby na chrześcijaństwo. Nieważność dokumentu stwierdzano także wtedy, kiedy wydziedziczenie dotyczyło spadkobierców linii zstępnej wymienionych w akcie imiennie<sup>57</sup>. Za ważną uznawano tylko tę część

<sup>52</sup> C. Th. 16,9,4 (417): „Idem aa. Monaxio praefecto praetorio. Iudaeus servum Christianum nec comparare debet nec largitatis titulo consequi. Qui non hoc observaverit, dominio sibi petulanter adquisito careat, ipso servo, si quod fuerit gestum sua sponte duxerit publicandum, pro praemio libertate donando. Verum ceteros, quos rectae religionis participes constitutos in suo censu nefanda superstitio iam videtur esse sortita vel deinceps hereditatis seu fideicommissi nomine fuerit consecuta, sub hac lege possideat, ut eos nec invitos nec volentes caeno propriae sectae confundat, ita ut, si haec forma fuerit violata, sceleris tanti auctores capitali poena proscriptione comitante plectantur”.

<sup>53</sup> C. Th. 16,9,5 (423): „Idem aa. Asclepiodoto praefecto praetorio. Post alia: Christiana mancipia Iudaeorum nemo audeat comparare. Nefas enim aestimamus religiosissimos famulos impiissimorum emptorum inquinari dominio. Quod si quis hoc fecerit, statutae poenae absque omni erit dilatione obnoxiosus. Et cetera”.

<sup>54</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 192.

<sup>55</sup> Zob. C. J. 1,3,54(56); C. J. 1,10,2.

<sup>56</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 194.

<sup>57</sup> C. Th. 16,8,28 (426): „Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Basso praefecto praetorio. Si Iudaei vel Samaritae filius filiave seu nepos, unus aut plures, ad Christianae religionis lucem de tenebris propriae superstitionis consilio meliorem migraverint, non liceat eorum parentibus, id est patri vel matri, avo vel avia, exheredare vel in testamento silentio praeterire vel minus aliquid eis relinquere, quam poterant, si ab intestato vocarentur, adipisci. Quod si ita forsitan evenerit, iubemus eum ab intestato rescissa voluntate succedere, libertatibus, quae in eodem testamento datae fuerint, si intra legitimum numerum sunt, suam obtinentibus firmitatem. [...]”.

testamentu, w której była mowa o wyzwoleniu niewolników. Zatem rozporządzenie Walentyniana III, mające na celu bez wątplenia ułatwienie konwersji na nową religię rzymską, ogłoszono wbrew istniejącym już ogólnym przepisom rzymskiego prawa spadkowego<sup>58</sup>, dopuszczającego w dość szerokim zakresie swobodę decydowania o własnym majątku na wypadek śmierci i akceptującego fakt wydziedziczenia dla słusznej przyczyny, a w mniemaniu Żyda powodem wydziedziczenia zstępnych mogło być porzucenie przez nich judaizmu<sup>59</sup>.

Zgodnie z brzmieniem ustawy Żyd spadkodawca nie mógł całkowicie wydziedziczyć zstępnych, którzy dokonali konwersji na chrześcijaństwo nawet w przypadku, kiedy to spadkobierca w linii prostej popełniłby *crimen* w stosunku do wstępnych. Ustawa przewidywała, że zstępny, pomimo dopuszczenia się przestępstwa wobec rodziców lub dziadków, posiadał prawo do czwartej części tego, co otrzymałby w dziedziczeniu *ab intestato*. W dalszej części ustawy czytamy, że za powód przyznania takiego „zachowku” uznaje się „honor religii”, którą wybrał taki spadkobierca<sup>60</sup>.

Oprócz rozporządzeń ograniczających prawa jednostki, cesarze rzymscy wydali przepisy godzące w Żydów jako grupę wyznaniową. Na mocy prawa wyznawcy judaizmu musieli się liczyć z ustawami utrudniającymi budowę nowych lub remont już istniejących synagog, zagrożonych zniszczeniem. Bez specjalnego pozwolenia władz państwowych Żydom nie wolno było wznieść nowej synagogi<sup>61</sup>. Lektura ustawy ogłoszonej w 415 roku przez Teodozjusza II w sprawie pozbawienia patriarchy żydowskiego Gamaliela VI tytułu *praefectus honorariae*<sup>62</sup> z powodu udzielenia przez niego pozwolenia na budowę nowej synagogi bez wcześniejszego uzyskania odpowiedniego pozwolenia<sup>63</sup> dowodzi, że rozporządzenie wprowadzające zakaz budowy synagog mogło zostać ogłoszone jeszcze przed rokiem 415<sup>64</sup>. Niestety, nie znamy ani treści, ani daty wydania tej ustawy.

<sup>58</sup> Szerzej na temat: P. Świącicka, *Rzymskie prawo prywatne*, s. 161-202.

<sup>59</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 195.

<sup>60</sup> *C. Th.* 16,8,28 (426): „Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Basso praefecto praetorio. [...] Si quid maximum crimen in matrem patremve, avum vel aviam tales filios vel nepotes commisisse aperte potuerit comprobari, manente in eos ultione legitima, si accusatio interea iure processerit, parentes tamen sub tali elogio, cui subpeditabunt probabilia et manifesta documenta, solam eis falcidiam debitae successionis relinquunt, ut hoc saltem in honorem religionis electae meruisse videantur, manente, ut diximus, criminum, si probata fuerint, ultione. Et cetera”.

<sup>61</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 187.

<sup>62</sup> Por. J. Ciecieląg, *Rola patriarchatu rabinicznego w późnym antyku*, „*Studia Europaea Gnesnensia*” 9 (2014), s. 139. Zob. także M. Hesemann, *Ciemne postacie w historii Kościoła. Mity, kłamstwa, legendy*, tłum. J. Jurczyński, Kraków: Wydawnictwo M 2013, s. 115.

<sup>63</sup> Por. *C. Th.* 16,8,22 (415).

<sup>64</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 187. Na temat konstytucji zakazującej budowy nowych synagog i jej datowania na rok 415 piszą także R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *Świat rzymski w V wieku*, s. 96.



Znamy z kolei treść wydanego w tej samej sprawie rozporządzenia ogłoszonego przez cesarza Teodozjusza II w 438 roku. Ustawodawca postanowił, że synagogi, które wybudowano niezgodnie z prawem, zostaną zamienione na kościoły katolickie<sup>65</sup>, a winni wzniesienia synagogi bez pozwolenia państwowego zostaną ukarani karą grzywny<sup>66</sup>. Ustawy wydane przez Teodozjusza II w kwestii nowych synagog uznał Justynian<sup>67</sup>.

Ciekawą grupę ustaw ograniczających prawa Żydów stanowią – datowane na V wiek – rozporządzenia w zakresie ograniczenia praw publicznych tej grupy religijnej. Już w 404 roku cesarz Honoriusz wydał rozporządzenie zakazujące wyznawcom judaizmu piastowania niektórych urzędów. W ustawie tej czytamy, że zgodnie z wolą cesarza właśnie Żydzi zostali pozbawieni prawa do sprawowania m.in. funkcji *agentes in rebus*<sup>68</sup> oraz – jak sądzą niektórzy badacze – innych wysokich godności państwowych<sup>69</sup>. W tym czasie bez wątpienia wyznawcy judaizmu mogli nadal sprawować funkcje i urzędy publiczne, tj. urzędy honorowe, nadane przez miasto lub państwo, czy nawet urzędy municypalne<sup>70</sup>. Ponadto Żydzi wciąż mogli wykonywać zawody definiowane jako publiczne, tj. zawód nauczyciela, lekarza lub adwokata<sup>71</sup>. Ustawa Honoriusza z 404 roku nie zakazywała więc całkowicie pełnienia urzędów i funkcji państwowych.

Obstrżenia w tej kwestii daje się zaobserwować już w momencie ogłoszenia przez Honoriusza w 418 roku kolejnej ustawy. W rozporządzeniu tym cesarz, oprócz potwierdzenia zakazu sprawowania funkcji *agentes in rebus*, zabronił także mianowania osoby wyznającej judaizm na stanowisko na dworze cesarskim. Żydzi, którzy pozostawali na stanowisku w chwili wydania ustawy, zgodnie z wolą ustawodawcy mogli dokończyć swoją służbę, ponieważ cesarz nie zarządził jednoczesnego ich

<sup>65</sup> Zob. R. Kosiński, K. Twardowska (red.), *Świat rzymski w V wieku*, s. 97.

<sup>66</sup> *Nov. Theod.* 3,3; 4; 5 (438): „Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Florentio praefecto praetorio. [...] 3. Illud etiam pari consideratione rationis arcetes, ne qua synagoga in novam fabricam surgat, fulciendi veteres permissa licentia quae ruinam praesentaneam minitantur. 4. His adicimus, quicumque servum seu ingenuum, invitum vel suasionem plectenda, ex cultu Christianae religionis in nefandam sectam ritumve transdixerit, cum dispendio fortunarum capite puniendum. 5. ut quisque igitur vel infulus ceperit, adquisitis dignitatibus non potiat, vel synagogam exstruxerit, compendio ecclesiae catholicae se noverit laborasse. Immo qui ad honores inrepsit, habeatur, ut antea, condicionis extremae, etiamsi honorariam promeruerit dignitatem. Et qui synagogae fabricam coepit non studio reparandi, cum damno auri quinquaginta librarum fraudetur ausibus suis. Cernat praeterea bona sua proscripta poenae mox sanguinis destinandus qui fidem alterius expugnavit perversa doctrina”.

<sup>67</sup> Zob. *C. J.* 1,9,18.

<sup>68</sup> *C. Th.* 16,8,16 (404): „Idem aa. Romuliano praefecto praetorio. Iudaeos et Samaritanos, qui sibi agentum in rebus privilegio blandiuntur, omni militia privandos esse censemus”.

<sup>69</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 197-198. Wątek na temat zakazu piastowania przez Żydów stanowisk rządowych znajdujemy także w: Th.R. Martin, *Starożytny Rzym*, s. 257-258 oraz P. Johnson, *Historia Żydów*, s. 169.

<sup>70</sup> A. Dębiński, *Ustawodawstwo karne*, s. 197-198.

<sup>71</sup> Tamże, s. 198.

odwołania z pełnionych dotąd funkcji<sup>72</sup>. Natomiast w dalszej części tego rozporządzenia możemy przeczytać, że Honoriusz polecił wydalenie wyznawców judaizmu z armii cesarskiej w trybie natychmiastowym<sup>73</sup>.

Podobne w treści rozporządzenie dotyczące zakazu Żydom służby w wojsku wydano w 425 roku<sup>74</sup>. Z kolei od 438 roku możemy mówić o niemal całkowitym zakazie sprawowania przez nich funkcji państwowych<sup>75</sup>, wówczas Teodozjusz II ogłosił bezwzględny dla Żydów zakaz pełnienia urzędów publicznych, państwowych i municypalnych, zarówno rzeczywistych, jak i honorowych<sup>76</sup>, zobowiązując ich jedynie do pełnienia urzędów municypalnych, które wymagały ponoszenia ciężarów na rzecz miasta<sup>77</sup>. Ustawy ogłoszone w V wieku również weszły do ustawodawstwa Justyniańskiego, jednak decyzją cesarza zaostreniu uległy kary za nieprzestrzeganie rozporządzeń zabraniających Żydom piastowania godności państwowych<sup>78</sup>.

<sup>72</sup> C. Th. 16,8,24 (418): „Idem aa. Palladio praefecto praetorio. In Iudaica superstitione viventibus adtemptandae de cetero militiae aditus obstruatur. Quicumque igitur vel inter agentes in rebus vel inter palatinos militiae sacramenta sortiti sunt, percurrendae eius et legitimis stipendiis terminandae remittimus facultatem, ignoscentes facto potius quam faventes, in posterum vero non liceat quod in praesenti paucis volumus relaxari. [...]”.

<sup>73</sup> C. Th. 16,8,24 (418): „Idem aa. Palladio praefecto praetorio. [...] Illos autem, qui gentis huius perversitati devincti armatam probantur adpetisse militiam, absolvi cingulo sine ambiguitate discernimus, nullo veterum meritorum patrocinante suffragio. [...]”.

<sup>74</sup> *Sirmond.* 6 (425): „Impp. Theodosius A. et Valentinianus Caesar Amatio v. I. Praef(ecto) pr(ae)t(ori)o Gall(iarum). [...] Iudaeis quoque vel paganis causas agendi vel militandi licentiam denegamus: quibus Christianae legis nolumus servire personas, ne occasione dominii sectam venerandae religionis inmutent. Omnes igitur personas erroris infausti iubemus excludi, nisi his emendatio matura subvenerit”.

<sup>75</sup> Na temat obowiązującego od roku 438 zakazu sprawowania przez Żydów wszelkich *honores et dignitates* wspomina m.in. A. Cameron, *Późne cesarstwo rzymskie*, s. 94.

<sup>76</sup> *Nov. Theod.* 3,2 (438): „Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Florentio praefecto praetorio. [...] Quam ob rem cum sententia veteri desperatis morbis nulla sit adhibenda curatio, tandem, ne ferales sectae in vitam, inmemores nostri saeculi, velut indiscreta confusione licentius evagentur, hac victura in omne aevum lege sancimus neminem Iudaeum neminem Samaritam neutra lege constantem ad honores et dignitates accedere, nulli administrationem patere civilis obsequii, nec defensoris fungi saltem officio. Nefas quippe credimus, ut supernae maiestati et Romanis legibus inimici ultores etiam nostrarum legum subreptivae iurisdictionis habeantur obtentu et acquisitae dignitatis auctoritate muniti adversum Christianos et ipsos plerumque sacrae religionis antistites vel insultantes fidei nostrae iudicandi vel pronuntiandi quod velint habeant potestatem [...]”.

<sup>77</sup> *Nov. Theod.* 3,6 (438): „Impp. Theodosius et Valentinianus aa. Florentio praefecto praetorio. [...] Et quoniam decet imperatoriam maiestatem ea provisione cuncta complecti, ut in nullo publica laedatur utilitas, curiales omnium civitatum nec non cohortalinos, onerosi quin etiam militiae seu diversis officiis facultatum et personalium munerum obligatos suis ordinibus, cuiuscumque sectae sint, inhaerere censemus, ne videamur hominibus execrandis contumelioso ambitu immunitatis beneficium praestitisse, quos volumus huius constitutionis auctoritate damnari [...]”.

<sup>78</sup> *Por. C. J.* 1,5,12,9; 13; 15 (527).

Reasumując, należy stwierdzić, że powyższe ustawy ograniczające prawa Żydów zostały ogłoszone m.in. w celu zmniejszenia ich wpływów oraz wykluczenia okoliczności sprzyjających przyjęciu lub szerzeniu się judaizmu, co mogłoby zagrażać wzrostowi chrześcijaństwa lub działać na szkodę wyznawców nowej, uznanej przez państwo religii rzymskiej. Ponadto przytoczone rozporządzenia, ograniczające prawa Żydów, obrazują stosunek prawodawcy rzymskiego do tej grupy ludności zamieszkującej w granicach Cesarstwa Rzymskiego oraz do religii przez nich wyznawanej. Analiza materiału źródłowego dowodzi, że cesarskie ograniczenia i zakazy skierowane przeciwko Żydom skupiały się na kilku głównych kwestiach, takich jak: zakaz zawierania małżeństw mieszanych, znaczne ograniczenia w kwestii nabywania niewolników chrześcijan oraz możliwości sporządzania ważnego testamentu czy sprawowanie niektórych urzędów. Z treści analizowanych rozporządzeń jasno wynika, że ustawy te z całą pewnością pogarszały sytuację prawną tej grupy ludzi, jednak były one skutkiem ogólnej polityki religijnej prowadzonej przez chrześcijańskich cesarzy rzymskich w tamtym czasie wobec ludzi, którzy odrzucili nową religię państwową. Nie należy jednak zapominać, że pomimo licznych ograniczeń nałożonych na Żydów przez władców chrześcijańskich, judaizm jako religia nadal istniał w granicach państwa rzymskiego.

### Późnorzymskie ustawodawstwo państwowe przeciw Żydom (IV–V wieku). Egzemplifikacja na podstawie ograniczeń praw obywatelskich

#### Streszczenie

Przedmiotem publikacji są cesarskie ograniczenia nałożone przez rzymskich cesarzy chrześcijańskich w okresie późnego cesarstwa oraz wymierzone w Żydów. Opracowanie zawęży tę problematykę tylko do dziedziny prawodawczej, ponieważ skupia się tylko na późnoantycznym ustawodawstwie skierowanym przeciwko wyznawcom judaizmu. Materiał źródłowy stanowią cesarskie rozporządzenia ogłoszone w latach 339–438, zamieszczone w Kodeksie Teodozjańskim. Ustawodawcy zakazali wyznawcom judaizmu zawierania małżeństw mieszanych oraz nabywania niewolników chrześcijan. Ograniczeniom uległy również kwestie zdolności sporządzania przez nich ważnych testamentów. Żydom zakazano także, bez specjalnego pozwolenia ze strony władz państwowych, nie tylko budowania nowych synagog, ale również remontowania już istniejących. Na początku V wieku cesarze także zdecydowali się podjąć kroki prawne w kierunku ograniczenia wyznawcom judaizmu praw publicznych, ustawowo zakazano im bowiem sprawowania niektórych urzędów. Wszystkie te ustawy z całą pewnością pogarszały sytuację prawną tej grupy ludzi.

**Słowa kluczowe:** judaizm, prawo rzymskie, Cesarstwo Rzymskie, swobody obywatelskie, Kodeks Teodozjański.

## The Late Roman State Legislation Against the Jews (IV–V century). Exemplification Based on Restrictions of Civil Rights

### Summary

The subject of this publication are the imperial restrictions announced toward the Jews by the Christian Roman emperors in the late Empire. The author narrows these issues only to the field of legislation, because he focuses only on late-antique legislation directed against the followers of Judaism. The source material is, contained in the Theodosianus Codex, imperial regulation promulgated in the years 339–438. The lawmakers banned the followers of Judaism to undertake mixed marriages and to acquire Christian-slaves. The restrictions were also issues about the ability to draw up their important testaments. The Jews were also forbidden, without special permission from the state authorities, not only to build new synagogues, but also repair already existing Jewish temples. At the beginning of the fifth century emperors also decided to take legal steps towards reducing the civil rights of the followers of Judaism, because the statutes prohibit the exercise of certain offices. All these laws certainly worsened the legal situation of this group of people.

**Keywords:** Judaism, Roman Law, Roman Empire, Civil Liberties, Theodosianus Codex.

## Spätromische staatliche Gesetzgebung gegen Juden (4–5 Jh.). Exemplifizierung am Beispiel der Eingrenzung der Bürgerrechte

### Zusammenfassung

Gegenstand des folgenden Artikels sind kaiserliche Begrenzungen gegenüber den Juden, eingeführt durch römische christliche Kaiser in der späten Kaiserzeit. Die Problematik wird hier auf den rechtlichen Bereich eingegrenzt, indem eine besondere Aufmerksamkeit auf die spätantike Rechtsprechung gerichtet gegen die Anhänger des Judentums gelegt wird. Das Quellenmaterial bieten kaiserliche Erlasse aus den Jahren 339–338 und enthaltenen im Kodex des Theodosius. Die Gesetzgeber verboten den Juden, Mischehen einzugehen sowie christliche Sklaven zu erwerben. Einige Begrenzungen bezogen sich auch auf die Fähigkeit, rechtsgültige Testamente anzufertigen. Ohne eine spezielle Erlaubnis der Staatsmacht wurde den Juden auch verboten, neue Synagogen zu errichten, und bestehende jüdische Tempel zu renovieren. Anfang des 5 Jh. haben die Kaiser einige rechtliche Schritte unternommen, den Anhängern des Judentums öffentliche Freiheiten zu begrenzen, indem ihnen die Bekleidung bestimmter Ämter verboten wurde. Alle diese Erlasse haben zweifelsohne die rechtliche Stellung dieser Personen verschlechtert.

**Schlüsselworte:** Judentum, römisches Recht, römisches Kaiserreich, bürgerliche Freiheiten, Kodex des Theodosius.

## BIBLIOGRAFIA

- Cameron A., *Późne cesarstwo rzymskie*, tłum. M. Kwiecień, Warszawa: PWN 1993.
- Cieciela J., *Rola patriarchatu rabinicznego w późnym antyku*, „Studia Europaea Gnesnensia” 9 (2014), s. 127-144.
- Dębiński A., *Ustawodawstwo karne rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*, Lublin: Wydawnictwo KUL 1990.
- Euzebiusz z Cezarei, *Żywot Konstantyna*, tłum. T. Wnętrzak, Kraków: WAM 2007.
- Gaudemet J., *La formation du droit séculier et du droit de l’Eglise aux IV et V siècles*, Paris: Sirey 1979.
- Gaudemet J., *La législation religieuse de Constantin*, „Revue d’histoire de l’Eglise de France” 34 (1947), s. 25-61.
- Hesemann M., *Ciemne postacie w historii Kościoła. Mity, kłamstwa, legendy*, tłum. J. Jurczyński, Kraków: Wydawnictwo M 2013.
- Honoré T., *The Making of the Theodosian Code*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschicht” 103 (1986), s. 133-222.
- Iluk J., *Chrześcijańska i żydowska politeja w późnorzymskim państwie (IV–V wiek)*, „Słupskie Studia Historyczne” 12 (2006), s. 9-31.
- Johnson P., *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków: Platan 2000.
- Jurewicz A.R., Sajkowski R., Sitek B., Szczerbowski J., Świętoń A., *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM 2011.
- Juster J., *Les Juifs dans l’Empire Romain*, Vol. 1–2, Paris: P. Geuthner 1914.
- Kosiński R., Twardowska K. (red.), *Świat rzymski w V wieku*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” 2010.
- Krüger P. (ed.), *Codex Iustinianus*, w: *Corpus Iuris Cicilis*, Vol. 2, Berlin: Weidmann 1963.
- Laktancjusz, *Jak umierali prześladowcy*, w: *Pisma wybrane*, tłum. J. Czyj, Poznań: Fiszer i Majewski Księgarnia Uniwersytecka 1933.
- Martin T.R., *Starożytny Rzym od Romulusa do Justyniana*, tłum. M. Fafiński, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2012.
- Matthews J., *The Making of the Text*, w: J. Harries, J. Wood (eds.), *The Theodosian Code*, New York: Yale University Press 1993, s. 19-44.
- Meyer P.M. (ed.), *Novellae Theodosiani II*, w: *Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, Berlin: Berolini 1905.
- Mommsen Th. (ed.), *Constitutiones Sirmondianae*, w: *Theodosiani Libri XV I cum Constitutionibus Sirmondianis*, Berlin 1905.
- Mommsen Th., *Römisches Strafrecht*, Leipzig: Leipzig, Duncker & Humblot 1899.
- Mommsen Th., Krüger P. (hrsg.), *Codex Theodosianus*, Berlin 1905.
- Piechocka-Kłós M., *Prawodawstwo cesarskie i kościelne wobec kultu pogańskiego w IV–VI wieku*, Olsztyn: Studio Poligrafii Komputerowej „SQL” s.c. 2010.
- Piechocka-Kłós M., *Zakaz prozelityzmu i obrzezania w prawodawstwie cesarskim wobec Żydów w IV–V wieku*, w: J. Guzowski (red.), *Christo et Ecclesiae Patriae et Scientiae. 15-lecie Wydziału Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, Olsztyn: Wydział Teologii UWM 2015, s. 75-82.
- Reichardt K.D., *Die Judengesetzgebung im Codex Theodosianus*, „Kairoi” 20 (1978), s. 16-39.

- Schoell R., Kroll G. (eds.), *Novellae*, w: *Corpus Iuris Cicilis*, Vol. 3, Berlin 1905.
- Sirks B., *The Sources of the Code*, w: J. Harries, J. Wood (eds.), *The Theodosian Code*, New York: Yale University Press 1993, s.45-67.
- Święcicka P, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa: Wolters Kluwer 2011.
- Zabłocki J., Tarwacka A., *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa: Liber 2005.